

MÉDIUMOK, TÖRTÉNETEK, HASZNÁLATOK

Különnyomat:

Vörös Boldizsár (2012). „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérsséggel, tiszteikkel, sőt időnként pénzzel is” – Propagandisztikus történelemhamisítás I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról az 1940–1950-es években. In: Pusztai Bertalan (szerk.). *Médiумok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére* (pp. 310-322). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

© a szerzők, 2012.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© szerkesztők, 2012.

Szegedi Tudományegyetem
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

„az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzéséggel, tisztekel, sőt időnként pénzzel is”

Propagandisztikus történelemhamisítás I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról az 1940–1950-es években

A II. világháborús szovjet-német küzdelem időszakában a szovjet oldalon tevékenykedő magyar kommunistáknak a magyar hátországot, az ellenséges magyar katonaságot és a hadifogságba esett magyarokat megcélzó propagandájában fontos szerepet kaptak a „németellenes” magyar függetlenségi hagyományok – ezek között különösen fontosként bemutatva, felidézve a Rákóczi-szabadságharc és kiemelkedőként értékelve annak vezetője, II. Rákóczi Ferenc. Így például a Szovjetunióból sugárzó Kossuth Rádió 1943. március 28-ai Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos című adásának szövege ekként értékelte a két vezetőt: „Vajon véletlen-e, hogy minden magyar történelmünk e két óriásában látja a magyar génusz megtestesülését? [...] Rákóczi és Kossuth bizonyítják, hogy a magyar nemzetnek ősi ellensége egy van: a német, hogy az úgynevezett magyar-német sors- és érdekközösség a történelmi hazugságok birodalmába tartozik, hogy a magyarság nemzeti és állami létét nem Keletről, hanem Nyugatról, nem Oroszországot, hanem Közép-Európa felől fenyegette mindig az igazi, halálos veszedelem.” A leírás szerint Rákóczi úgy ítélte meg: „A német elnyomás ellen Németország ellenségeivel: Közép-Európa ellen Nyugat-Európával és Kelet-Európával, Franciaországgal és Oroszországgal kell összefogniuk.”¹ A szovjetunióbeli magyar hadifoglyok lapja, az *Igaz Szó*, 1943. november 30-ai számának hasábjain napvilágot látott, *A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben* című írásában Fogarasi Béla pedig foglalkozott azzal is, hogy az oroszok miként viszonyultak a Rákóczi-szabadságharchoz: „Oroszország nemcsak hogy soha nem emelt területi igényeket Magyarországgal szemben, de támogatta is a magyar nemzetet függetlenségi harcának egyik legdicsőségesebb szakaszában. I. Péter, aki Oroszországot a modern európai fejlődés útjára vezette, elismerte II. Rákóczi Ferencet és Dolgorukij herceg személyében magas rangú követet

¹ Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos. Ld. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 677. f. 5. cs. 461. ő. e. 1., 2. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. Ld. még: (Rákóczi és Kossuth 1943, 2).

küldött Rákóczihoz s tekintélyes pénzbeli segítséget bocsátott rendelkezésére” (Fogarasi 1943, 3).²

Az itt ismertetett propagandaelemek közül nem egy: így Rákóczi szabadságharcának kiemelkedő jelentőségű hagyományként való felhasználása az aktuális németellenes küzdelemben; a magyar vezető orosz orientációjának; I. Péter cár támogatásának megjelenítése bekerült a Vörös Hadsereg tisztjeként a szovjet háborús propaganda területén dolgozó írónak, Illés Bélának a 18. századi magyar szabadságküzdelemről megalkotott kitalációjába. Az 1940-1950-es évek során több változatban is közreadott eseménysor jelentős része már helyet kapott a szerző *Pásztortűz a Verhovinán* című írásában, amely az *Igaz Szó* 1944. április 25-ei számának hasábjain látott napvilágot. A kassai születésű, gyermekkorát Északkelet-Magyarországon töltő, a Rákóczi-hagyományt ismerő író az oroszok által támogatott 18. századi szabadságharc ábrázolásával is igyekezett történelmi összefüggésekbe illeszteni a szovjet hadsereggel együtt megvívandó „németellenes” küzdelem kialakulását. Minden bizonnyal a propagandacélokat szolgáló történelmi analógia érdekében Illés – információi forrásainak megjelölése nélkül – cikkében azt állította, hogy I. Péter cár a magyar szabadságharcot annak megindulásakor, 1703-ban támogatta. A szerző szerint a Lengyelországba menekült Rákóczit Krakóban 46 orosz tüzér várta, „(kiket Nagy Péter, orosz cár küldött oda) és 7 ezer aranyforint – Péter ajándéka. 46 katonával, 7 ezer forinttal háborút indítani a német ellen – merész vállalkozás. De Rákóczi tudta, hogy várják, tudta, hogy a magyar nép akar és tud harcolni a szabadságáért” (Illés 1944a, 4). A cikk szerint Rákóczi a 46 orosz tüzérral átkelt a Vereckei-hágón, azután az éjszakát „egy magányos házban, a »Vörös korcsmában« akarták eltölteni. De nemcsak a nép tudta, hogy jön a szabadító, tudta a német is. És a Vörös korcsmát éjfél tájban körülvette a vasas német. Az orosz tüzérek jól verekedtek, de a sokszoros túlerő ellen kellett harcolniuk. Már az utolsó orosz is több sebből vérzett” (Illés 1944a, 4), amikor Rákóczinak sikerült elmenekülnie az összecsapás helyszínéről. Sokáig bolyongott egyedül az erdőben, majd találkozott Esze Tamás katonáival, később magával Esze Tamással is – így azután megkezdődhetett a szabadságküzdelem.

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott kitalációjában Illés ténylegesen élt, egymással valóban kapcsolatban állt történelmi személyiségeket is szerepeltetett: II. Rákóczi Ferencet és I. Péter cárt, akik – amint azt az idézett Kossuth Rádió- és *Igaz Szó*-szöveg is mutatta – kiemelkedőként értékelt alakjai voltak az egykorú szovjetunióbeli magyar kommunista propagandának; I. Péter cár ezen túl pedig a szovjet sztálinista panteonnak is. E figurák ábrázolása alkalmas

2 Ismereteim szerint Fogarasinak az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról itt közölt információi tévesek: a cár ugyanis nem küldte Dolgorukij herceget követként a magyar szabadságharc vezetőjéhez és végül nem nyújtott jelentős összegű pénzbeli segítséget a fejedelemnek. A szerző e megállapításainak forrásait eddig nem sikerült kiderítenem, e vonatkozásokban tehát még további tájékozódásra van szükség.

lehetett a kitaláció hitelesítésére (a fikció későbbi megjelenítéseinél is), akárcsak az a részlet, amely szerint Rákóczi a kedvezőtlen körülmények ellenére azért döntött a Magyarországra indulás és a szabadságküzdelem megkezdése mellett, mert tudta, hogy Magyarországon várják a felkelők. Ez a mozzanat ugyanis összhangban van Rákóczi emlékiratainak következő részletével: „Jól tudtam, hogy a nép lelkesültsége nem tarthat soká, és ha az első tűz lelohadt, a második sohasem oly erős. Meggondolám, hogy e nép, mely segélyemben bizakodtában kelt föl – noha meggondolatlanul cselekedett – ha szétveretik: a közvélemény engem okozna, hogy miért hagytam el?” (Rákóczi 1872, 27). Megfelel több történettudományi mű megállapításainak (például Dr. Márki 1907, 254, 256; Markó 1935, 214, 223) a cikk azon adata, hogy Rákóczi a Vereckei-hágónál vonult be Magyarországra. Az orosz tüzéreket bemutató leírások azonban homlokegyenest ellentmondanak nemcsak Rákóczi emlékiratainak és a szabadságharc kezdetével kapcsolatos más forrásoknak, hanem az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak (például Acsády 1898, 547–549; Dr. Márki 1907, 251–256; Markó 1935, 214–221; Szekfű 1943, 278–280) is – ami megkönnyíthette a fikció leleplezését. Illés tehát valószínűleg nemcsak azért alakította akként a kitalációt, hogy az összes tüzér meghaljon Rákóczi védelmében, mert ezzel hangsúlyozni akarta az oroszok áldozatkészségét a magyar szabadság érdekében és ezáltal népszerűsíteni az orosz, illetve a szovjet katonákat, hanem azért is, mert tisztában lehetett vele: ha arról is írt volna, miként vettek részt e tüzérek a kibontakozó szabadságharcban, a történelemben tájékozott olvasóknak még könnyebben feltűnhetett volna, hogy korábban sehol sem találkozott róluk szóló információkkal – ez pedig hozzájárulhatott volna a fikció lelepleződéséhez és az ezt terjesztő propaganda hitelének csökkenéséhez. Az Illés-szöveg pedig e nem nagy létszámú katonaság szerepét rendkívül jelentősnek mutatja be: ha ugyanis e tüzérek nem védik meg Rákóczit, életük feláldozásával is, akkor a „németek” elfogták volna őt és ezek után valószínűleg a szabadságharcra sem kerülhetett volna sor.

E kitalációt, néhány vonatkozásban módosítva, Illés Béla közreadta a *Magyar Újság* 1944. szeptember 26-ai számában (Illés 1944b, 4), majd a következő év elején több vonatkozásban építette tovább a szovjet hadsereg magyarországi újságja, az ő főszerkesztői irányításával megjelenő *Új Szó* 1945. február 6-ai számának lapjain közzétett, *Rákóczi és az oroszok* című, öt szakaszból álló cikkében. A szöveg a legkülönfélébb politikai eszmék szellemében tevékenykedő magyar történészek bírálataival kezdődik: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral és arról, hogy az orosz rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérséggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is. Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírők

elhallgatták azt, hogy *Nagy Péter támogatta a magyar szabadságmozgalmat*, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává válják” (Illés 1945a, 3). Az 1944-es cikkekben foglaltaktól eltérően e szöveg szerint I. Péter nemcsak egy alkalommal, 1703-ban segítette Rákóczi küzdelmét, hanem a szabadságharc idején később is – mindezzel kapcsolatos forrásait pedig Illés e munkájának bevezetésében ismertette is: „E cikk az egykorú okmányok csak egy töredékének alapján készült. Rákóczi Nagy Péterhez írott levelei nyomán és Morozov Jegor orosz tüzértiszt töredékben hátramaradt naplójegyzetei alapján. (Morozov Nagy Péter megbízásából több ízben járt követségben Rákóczinál.) E jelentős okmányok Leningrádon találhatóak, a Hadtörténelmi Múzeumban” (Illés 1945a, 3). Az Illés Béla által itt ismertetett, ám kitalált dokumentumok (illetve az ezek felhasználásával ábrázolt események) valóságát az olvasó számára nemcsak az volt hivatott hitelesíteni, hogy a cikkíró megadta e „források” lelőhelyét, hanem a magyar történészeket elítélő megállapításai is: a magyar közönség azért nem tudhatott a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat ezen vonatkozásairól, mert a legkülönbözőbb politikai felfogások jegyében működő történészek közül senki sem dolgozta fel és ismertette ezeket. Az őket érő bírálat utolsó mondata ugyanakkor félreérthetetlenül rámutatott a történelmi téma aktuálpolitikai jelentőségére is.

A továbbiakban Illés részletesen foglalkozott Rákóczinak a cárhoz küldött „levelei”-vel, ezek közül – állította – „Egy 1706-ban írott levele ismét részletes politikai programot ad. Kelet-Európa népeinek összefogását sürgeti és kifejti, hogy *Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek*” (Illés 1945a, 3). A kitaláció e részletét a Rákóczi-szabadságharcra behatóbban is foglalkozók számára valamelyest hitelesíthette az, hogy Márki Sándor *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben* című 1913-as műve lapjain ismertetett olyan dokumentumokat, amelyekben a magyar szabadságharc vezére az Illés-cikk hasábjain bemutatott levelekben megfogalmazott gondolatokkal rokonítható elképzelésekkel fordult a cárhoz. A fejedelem 1707-ben I. Péterhez küldte Nedeczky Sándort és a neki adott részletes utasításokban többek között az a terv is benne foglaltatott, hogy az orosz uralkodó „Fordítsa fegyvereit Ausztria ellen, amely hozzá, mint ezentúl is fogja tapasztalni, mindig hűtlen lesz. Győzelme után adjon új királyt Magyarországnak, mely minden más országnál jobban segítheti a keleti birodalom megalapításában” (Dr. Márki 1913, 33).³ Az Illés Béla által ismertetett „Rákóczi-

3 Az *Új Szó*-cikkből ismertetett koncepcióval rokonítható elgondolások felfedezhetők a Nedeczky Sándornak adott általános utasításokban is, ezek szerint I. Péter „északi monarchiája”, „a keleti uralom kevesebb munkával sohasem érhetne célt, mint ha Magyarország elszakadna az ausztriai uralomtól, mely alatt ezt a szándékot elő nem segíthetné. Mert a római császár sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a cár hatalma keleten gyarapodjék, míg a magyar királyt ez örömet

lélé”-ben ugyanakkor figyelemre méltó elem, hogy – hasonlóan a Kossuth Rádió idézett, 1943. március 28-ai adásának szövegében megfogalmazottakhoz – a kelet-európai népek németellenes összefogását javasolja és Magyarországot egyfajta védőbástyának szánja, ám pontosan ellentétes funkcióval, mint amilyent ennek korábban nemegyszer – így a II. világháborús antibolsevista politikusi megnyilatkozásokban, a propagandában is – tulajdonítottak:⁴ az új koncepció szerint ugyanis Magyarország nem általában a Nyugat vagy éppen a németiség védője lenne Kelet felé, hanem a Kelet védője a Nyugat felé, konkrétan a német hódítókkal szemben.

Az *Új Szó*-cikk harmadik részében Illés ismét közreadta az 1944-es munkáiba is beépített történetet I. Péter támogatásáról, Rákóczi Magyarországra érkezéséről, az orosz-német összecsapásról, a szabadságharc vezérének meneküléséről, Esze Tamással történt találkozásáról, a negyedik részben ismertette és idézte Morozov „naplójegyzetei”-nek többek között a fejedelmet méltató részeit, írása végén pedig röviden ismertetett még egy forrást: „Egy (ugyancsak Leningrádon lévő) kimutatásból megállapítható, hogy Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat. Hogy hány tisztet és mennyi ágyút, arról nem szól a kimutatás” (Illés 1945a, 4).⁵ Eltérően az 1944-es cikkektől, amelyeknek fontos részük volt az aktuális németellenes harc problémájának tárgyalása is, e szöveg – amint azt már címadása: *Rákóczi és az oroszok* is jelezte – főleg a 18. századi magyar szabadságharc orosz kapcsolataival foglalkozott, a korábbiakban bemutatottakhoz képest a cár sokkal jelentősebb

előmozdítaná már azért is, hogy az osztrák iga alól felszabadulva, magát fenntarthassa” (Dr. Márki 1913, 32). Rákóczi a cárt „kéri azonkívül, hogy kéz alatt puskaport küldjön a legigazságosabb ügy folytatására” (Dr. Márki 1913, 32). A részletes utasításokban pedig a szabadságharc vezetője azt kérte az orosz uralkodótól: „A svéd-orosz-osztrák háború idején a cár adjon havonként 1000 tallért a magyar sereg szükségleteire” (Dr. Márki 1913, 34). Bizonyos előfeltételek teljesülése esetén Rákóczi „erdélyországi hadait s magyarországi uradalmainak csapatait is egyesítené a cár hadaival, aki az osztrák ellen így erélyesebben folytathatná háborúját” (Dr. Márki 1913, 34).

4 Pl. egy 1941-es írásában Hóman Bálint ezt állította: „Ha a Szovjet – mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom – szövetségesekre talált is Európa nyugatán, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet dőngöti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erőkkal szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre” (Hóman 1942, 138). Egy másik, szintén a II. világháború idején keletkezett szövegében pedig ez olvasható: „A német erőt egységbe foglaló hatalmas Német Birodalom a magyarság természetes hátvédje, az erős és egységes Magyarország a németiség védőbástyája a keleti erőkkel szemben vívott közös küzdelemben” (Hóman 1942, 156). Kállay Miklós 1942. jún. 18-ai rádióbeszédében így fogalmazott: „A történelem rendelése volt küldetésünk Európa keleti végvárán, hogy ebből a végvárból védjük mindig, egyedül, magunkra hagyatva a Nyugatot. [...] Ma megint történelmi küldetést teljesítünk [...] de ma nem harcolunk egyedül” (Kállay 1942, 80).

5 E kitalációt ekkoriban nem csak az *Új Szó* olvasói ismerhették meg a szöveget erősen rövidítve ld. még: (Rákóczi és az oroszok 1945, 4). A közreadó bevezetése ugyanakkor rámutatott arra: ezt „A hadra kelt Vörös Hadsereg magyar nyelvű újságjában, az »Új Szó«-ban írja Illés Béla”.

támogatásáról tudósítva és lelőhelyük pontos megadásával is hitelesíteni szándékozott, ám fiktív forrásokra hivatkozva – ezek az elemek azonban igencsak megkönnyíthették a kitaláció leleplezését...

Az 1945-ös Illés Béla-munkához képest sokkal határozottabban mutatott rá a II. Rákóczi Ferenc – I. Péter-kapcsolat ábrázolásának aktuálpolitikai vonatkozásaira Kárpáti Aurél az *Új Szó* 1945. március 27-ei számának hasábjain közzétett, *Rákóczi születésnapja* című írásában. A szerző azt állította: „A Rákóczi-hagyomány ma elevenebb és időszerűbb érték a magyarság számára, mint valaha is volt” (Kárpáti 1945, 2), ennek kapcsán pedig kijelentette: „a nagyszláv segítség a magyarság mostani, németellenes szabadságharcában éppúgy megismétlődő motívumként szerepel, mint a Rákóczi-szabadságharc idején” (Kárpáti 1945, 2). Mindezzel összefüggésben Kárpáti Illés Béla kitalációjának különböző elemeit használta fel a cikkében, tovább is építve azokat. Munkája végén pedig a szerző ismét hangsúlyozta a 18. századi kapcsolat bemutatásának aktuális jelentőségét: „Mindezt ma – amikor a Szovjetunió Vörös Hadserege hozta meg a magyarság részére a német fasiszta zsarnokság alól való felszabadulást – nem árt újra a magyar emlékezetbe idézni Rákóczi születésének kétszázhatvankilencedik évfordulóján” (Kárpáti 1945, 2).

Kárpáti a 18. századi történelmi tárgyú kitaláció különféle mozzanatait tehát a 20. századi „szovjet-magyar jó kapcsolat” egyfajta előzményeként értékelte – akárcsak Illés Béla és Fogarasi Béla, akik a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság által kiadott, *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* című, ilyen tárgyú cikkeiket, köztük az *Új Szó* főszerkesztőjének *Rákóczi és az oroszok* című írását (Illés 1945c, 25–30) is tartalmazó kötetük (Fogarasi & Illés, 1945a) 1945. október 20-ai keltezésű előszavában már egyértelműen a „szovjet-magyar barátság” hagyományrendszerének megalkotásával foglalkoztak, írásuk elején kijelentve: „A cikkek, melyeket e füzetben összegyűjtöttünk, a múltról beszélnek, de a jelennek szólnak.

Miről van szó ezekben a cikkekben?” (Fogarasi & Illés 1945b, 5). Többek között „Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország baráti viszonyának megvannak a maga *történeti tradíciói*. [...] Ma, amikor Magyarország szakított az átkos német orientációval, amikor a Vörös Hadsereg segítségével visszanyerte nemzeti függetlenségét, fontosabb, mint valaha, hogy a Szovjetunióval való őszinte barátság gondolata történeti fundamentumra, a múlt helyes felfogására támaszkodjék. Ezért ástuk ki a feledésből a magyar-orosz kapcsolatok régi emlékeit, ezért közlünk a magyar olvasóval előtte eddig ismeretlen tényeket, dokumentumokat, idézeteket [!]” (Fogarasi & Illés 1945b, 5, 6).

Illés Béla e kitalációja tehát sajátos továbbépítése volt a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús németellenes propagandájában felhasznált egyik

legfontosabb magyar történelmi hagyománynak: a Rákóczi-szabadságharcénak – a szerző ezekhez kapcsolódva törekedett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében a magyar szabadságért életüket áldozó tüzérek ábrázolásával főleg a katonákat, azt igyekezve bebizonyítani a háborúban vesztes Magyarország a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a (fiktív) történelmi analógia segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet-magyar baráti kapcsolatok”-at.⁶

Az 1940-es évek második felében a kitaláció több újságcikkbe is bekerült (például Illés 1946a, 2; 1946b, 1; Jepticin 1947, 7) és ekkor is fontos propagandisztikus funkciója volt a „szovjet-magyar barátság” történelmi legitimálása, erősítése. Mindezeket túl pedig Illés Béla e fikciót beépítette a II. világháborút, a szovjet és a magyar erők küzdelmét bemutató, *Honfoglalás* című regényének először 1952-ben napvilágot látott I. részébe is. A műben Tulipán János, a Vörös Hadsereg magyar származású századosa a következő összefüggésben mondja el ezt az egyik magyar hadifogolynak, Pásztor Gyulának: „*Tulipán százados* nem szeretett a jövőről beszélni, nem szokott jóslgatni, csak itt-ott ejtett el egy-egy szót arról, hogy milyen világ lesz, mikor a Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot és a magyar ismét magyar lehet. Ha a hadifoglyok nagyon nyaggatták, hogy mondja el, mi lesz, mit lehet remélni, ő arról mesélt, hogy mi volt, mi történt apáink, nagyapáink, dédapáink idején. Néha messzi visszanyúlt a múltba, de csak azért, hogy hallgatói ne csak a holnapi ebédre, de a távolabbi jövőre is gondoljanak. Egy alkalommal Pásztor kérdezte meg tőle, hogy milyennek látják az oroszok a magyar nép jövődjét. Tulipán ekkor elmesélte, hogy mikor Rákóczi Ferenc harcolt a hazáért és szabadságért, a kurucok megsegítésére Nagy Péter orosz cár ágyúkat és tanult tüzéreket küldött” (Illés 1952, 125–126). Bár itt a Rákócziról és I. Péterről szóló fikció regényben, tehát fikcióban szerepel, a II. világháború idején a szovjet hadsereg propagandamunkájában részt vevő író, Illés Béla korábbi cikkei és a *Honfoglalás* idézett részében megjelenített szituáció: a Vörös Hadsereg magyar származású tisztje közli ezt egy, a magyar nép jövődjéről kialakított szovjet elgondolások iránt érdeklődő magyar hadifogollyal, alkalmasak lehetnek arra, hogy ez esetben is hitelesítsék a 18. századi történelmi kitalációt.⁷ Ugyanakkor Illés ábrázolása – e vonatkozásban folytatva az e tárgyban közzétett korábbi munkáinak sorozatát

⁶ Hasonló kitaláció volt Guszev kapitány és társainak története, ld. ehhez pl. (Illés 1945b, 3). E fikció vizsgálata azonban meghaladná jelen munka kereteit.

⁷ Ekkor e kitaláció hitelesítéséhez hozzájárulhattak azok az 1949–1951 között megjelent történettudományi művek is, amelyek a múltban ténylegesen lezajlott eseményekként mutatták be az Illés Béla-féle fikció számos elemét, ld. ezekről e munkám következő részét!

– a történelmi fikció aktuálpolitikai összefüggéseit hangsúlyozza azáltal, hogy a Vörös Hadsereg tisztje a jövő szovjet-magyar viszonyának előzményeként, 1952-ből visszatekintve: leendő hagyományaként használja fel ezt magyarázatában – amely eljárással, sajátos módon, az író voltaképpen megvilágítja olvasóinak (nem csak szépirodalmi jellegű) történelemábrázolásainak motivációit, céljait is...⁸

A kitaláció az 1940–1950-es évek fordulóján több történettudományi munkába is bekerült: így például egy 1949-es, a középiskolák III. osztálya számára kiadott történelemtankönyvbe (Zsigmond et al. 1949, 213–214),⁹ továbbá Pach Zsigmond Pál 1951. március 22-ei, a Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskoláján tartott, *Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc* című előadásába is. A munka ezt is tárgyaló részének címe: *Külpolitika, orosz-magyar kapcsolatok*, azáltal jelzi e viszony fontosságát, hogy a szabadságküzdelem diplomáciájának különféle mozzanatai közül csak ezt említi meg. A történelmi események ábrázolása elé illesztett bevezetés pedig az aktuális politikai hagyományteremtést volt hivatott megvalósítani, azáltal, hogy az I. Péter–II. Rákóczi Ferenc-kapcsolatot az ekkoriban vezető politikusok: Rákosi Mátyás, Révai József által is különösen fontosként emlegetett „haladó hagyományok” közé sorolta: „ki kell emelni [Rákóczi] *külpolitikájának haladó hagyományait*. »E hagyományok azt hirdetik – emeli ki Rákosi elvtárs –, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze» (Pach 1951, 46). A hagyományteremtést szolgálja az idézet forrásának megadása is, lapalji lábjegyzetben: „A szocializmus építésének útján” (Pach 1951, 46),¹⁰ amely kötet a Magyar Dolgozók Pártja 1951. februári–

8 A kitaláció néhány, tartalmi szempontból nem lényeges változtatással Illés Béla 1974 elején bekövetkezett haláláig megjelent a *Honfoglalás* 1954-es, 1955-ös, 1963-as, 1964-es, 1970-es és 1972-es kiadásában is. A fikció regénybeli ábrázolását ekkor nemcsak Illés még az 1940-es években napvilágot látott cikkei hitelesíthették, hanem az is, hogy 1967-es, *Lövészárokban...* c. kötetében az író, az ábrázolás legfontosabb elemeit nem érintő átalakításokkal ismét publikálta 1945-ös, *Rákóczi és az oroszok* c. cikkét, azt jelezve ezzel: nem tekinti megcáfoltnak, érvénytelenítettnek az abban foglaltakat. Ld. (Illés 1967, 309–312). Vö. még: (Szajbély 2005, 74–75).

9 Ismereteim szerint e tankönyvnek nem voltak további kiadásai.

10 A szerző 63. jegyzetében hivatkozott szöveghely: (Rákosi 1951, 70). Beszédének e részében Rákosi így mutatta be a „haladó hagyományok”-at: „Az elnyomás idején nem válhatott népünk közkinccsé az a tény, hogy a török hódítás, a német elnyomás ellen vívott évszázados küzdelme, fényes szabadságharcainak sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével. A Habsburg-idők, Horthy ellenforradalmi évtizedei mindent megtettek, hogy eltakarják, elfelejtessék és eltemessék történelmünk e legjobb, mert haladó hagyományait. Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy *visszanyúljunk Hunyadi, Rákóczi, Kossuth, Petőfi éltető és erőt adó hagyományaihoz*. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.

Mi jogos örökösei, egyenes folytatói vagyunk mindannak, ami ezeréves történelmünkben haladó, életképes és jövőbe mutató. Ezért ünnepelhettük meg bensőségesen és egységesen

márciusi II. kongresszusának anyagából készített összeállítás: tehát egy korabeli vezető politikusnak egy politikai rendezvényen elhangzott beszédéből vett részlet (és nem egy, az aktuálpolitikai szempontoktól távolságot tartó szaktudományos vélemény) volt hivatott jelezni a múlt egy adott mozzanatának jelentőségét, illetve azt, hogy e politikai vezető értékelése nyomán tekintendő egy bizonyos fajta hagyománynak e 18. századi eseménysor.

Az aktuálpolitikai célzatú hagyományteremtés jegyében Pach szembeállította a negatívan értékelt „nyugati”: a francia-magyar és a pozitívan értékelt „keleti”: az orosz-magyar kapcsolatot, ennek bemutatásánál pedig nemcsak fiktív, hanem igazi történelmi forrásokat is felhasznált, nemcsak Illés Béla által kitalált, hanem ténylegesen lejajlott eseményeket is ábrázolt. A szerző azt állította: „Nagy fontosságú ugyanis, hogy Rákóczi – a XIV. Lajossal való ingatag szövetségén túl – felvette és egyre szorosabbra fűzte a diplomáciai kapcsolatokat Nagy Péter orosz cárral és helyesen látta a kelet-európai népek összefogásának szükségességét a nyugati agresszorokkal [!] szemben.” E kapcsolat 1707-ig, a varsói szerződés megkötéséig tartó szakaszának ismertetéséhez a szerző az Illés Béla-féle kitaláció különböző elemeit használta fel, idézte is Rákóczi egyik fiktív levelét, e részhez pedig a következő lábjegyzetet fűzte: „A leningrádi Hadtörténelmi Múzeumban levő okmányok alapján idézi Illés Béla »Rákóczi és az oroszok«. (Fogarasi – Illés: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Budapest 1945. 25–26. old.) – Vesd össze Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest 1913. 28. old. és a következők” (Pach 1951, 46). Pach itt nem csupán annak a munkának az azonosításához szükséges adatait közölte, amelyből a forrásszöveget átvette – mint például a következő lábjegyzet esetében (Pach 1951, 47) –, hanem azt is tudatta az olvasóval, hogy az írás szerzője, Illés Béla honnan vette e szövegrészletet. Ezenkívül hivatkozta az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetségéről írott, az 1945-ös cikk előtt több évtizeddel megjelent értekezésnek azon részét, amelyben az ott feldolgozott dokumentumokban a szabadságharc vezetője az Illés-féle idézettel rokonítható nézeteket fogalmazott meg. Nem zárható ki, hogy Pach azért járt el ilyen körülmények között, mert ekkorra már eljutott hozzá, ha a kitalációnak nem is teljesen megbízható cáfolata, hanem csak valamiféle hír arról, hogy Illés Béla szövege történelmileg nem hiteles információkat tartalmaz és így akarta tudományos szempontból korrekten felhasználni az e munkából származó adatokat – amelyek elhagyását ekkor még talán korántsem csak politikai, hanem szakmai megfontolásokból sem tartotta volna indokoltnak.¹¹

az 1848-as forradalom centenáriumát, Vörösmarty születését, Petőfi és a szabadságharcos Bem tábornok halálának évfordulóját. Ezért fejleszthetjük tovább és vihetjük diadalra a magyar haladás nagy eszméit” (Rákosi 1951, 70).

11 Ugyanakkor e fikció nem került be minden, a Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló, ekkoriban megjelent műbe, ld. pl. (Wittman, 1951).

Az 1950-es évek elején ugyanis már óvatosan megfogalmazott fenntartások is napvilágot láttak a *Rákóczi és az oroszok* című Illés-cikkben ismertetett-idézett források hitelességével kapcsolatban. Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című munkája 1951-es I. kötetében, a Rákóczi-szabadságharc külpolitikájának dokumentumait és tudományos feldolgozásait bemutató részben kijelentette: „Az Illés B.: *Rákóczi és az oroszok* (Fogarasi B. – Illés B., *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*, Bp. 1945) által említett adatokról (egy orosz tiszt naplója, stb.) máig közelebbi tudásunk nincs” (Kosáry 1951, 469). A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatának történetére irányuló kutatások eredményeinek birtokában és az 1950-es évek első felének magyarországi politikai változásai nyomán Perényi József már az Illés-cikk történelemábrázolásának egészét kritizálhatta keményen az 1956 júniusára datált előszóval megjelentetett *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* című tanulmánykötet lapjain közzétett, *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei* címmel közreadott munkájának egyik jegyzetében: „Fogarasi Béla–Illés Béla: Magyar-orosz történelmi kapcsolatok (Bp. 1945) brosrúrája *Rákóczi és az oroszok* c. fejezetben a történeti adatokat erősen összekeveri szépirodalmi elemekkel, ezért részletesen nem foglalkozunk vele” (Perényi 1956, 93). A „szocialista” rendszer propagandájában kulcsfontosságú „szovjet-magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott kitaláció – ha a fennálló politikai viszonyok között Magyarországon legálisan megjelenő munkában nem is lehetett rámutatni hamisítás voltára – az 1950-es évek közepétől már nem került be jelentős történettudományi munkába. Joggal írhatta tehát 1982-es, Münchenben megjelent, *A nemzeti múlt legendái és tilalomfái* című tanulmányában az ekkor Angliában dolgozó Péter László „Nagy Péter cár Rákóczinak küldött ágyúí”-ről, hogy „hamar kimúlt tanmese” volt (Péter 1982, 150). Ám I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-es, ténylegesen megtörtént szövetségkötését, a kitalált mozzanatok nélkül is, a „szovjet-magyar barátság” történelmi előzményeként ábrázolta például az 1953-ban megjelent, *A magyar nép története. Rövid áttekintés* című többszerzős munkában Heckenast Gusztáv: „1707 szeptemberében érte el a magyar szabadságharc legnagyobb külpolitikai sikerét: a felemelkedő Oroszország nagy uralkodója, I. Péter Varsóban szövetséget kötött Rákóczival. Nagy Péter volt az egyetlen európai uralkodó, Oroszország volt az egyetlen hatalom, amely egyenrangú félként szövetséget kötött a szabadságáért harcoló magyar néppel és fejedelmével, II. Rákóczi Ferencsel. A Szovjetunió népei és a magyar nép közt fennálló szoros barátságnak és szövetségnek erre a történeti előzményére is, amely az orosz és a magyar nép történelmének egyik dicsőséges korszakában, a Habsburg-reakció elleni harcban született meg, érvényes Rákosi elvtárs megállapítása: »Hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor

sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze« (*Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért*. Szikra 1951. 532. l.)” (Heckenast 1953, 170).¹²

A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár kapcsolatáról megalkotott kitaláció története önmagán túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is jól szemlélteti azt, hogy a politikai propaganda céljainak érdekében létrehozott hamisításoknál milyen sokféle eszköz együttes alkalmazása szolgálhatja a kitalációk hitelesítését, az akciók hatásosságát: így például több közreműködő összehangolt tevékenysége (Illés Béla és munkatársai); különböző típusú szövegek közel egyidejű megjelentetése (újságcikkek, regény); soha nem létezett dokumentumokra történő hivatkozás (Rákóczi itt ismertetett levelei, Morozov naplófeljegyzései); a képzelet szülte figurák beillesztése az egykor ténylegesen élt személyek közé (az orosz katonák, valamint I. Péter és II. Rákóczi Ferenc együttábrázolása); fiktív események beépítése a valóban megtörténtek közé (Rákóczi hazatérésének összekapcsolása az orosz katonák segítségével); a kitalált figurák, történések és dokumentumok nem fiktív személyekkel, eseményekkel és forrásokkal rokoníthatóként megalkotása (a hamis Rákóczi-levél és az 1707-es valódi utasítások hasonlósága); a történelmi kitaláció időszakának problémáival korábban foglalkozó történészek bírálata a múlt egyes (jelen esetben: nem is valóságos) mozzanatainak elhallgatásáért (a *Rákóczi és az oroszok* című cikk elején), vagy az aktuálpolitikai szempontból fontos történelmi adatok érdekében végzett kutatómunka említése (a Fogarasi – Illés-féle összeállítás előszavában).

E kitaláció, aktuálpolitikai célzatú propagandisztikus feldolgoásaiban ugyanakkor illeszkedik a 20. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rá Eric Hobsbawm-nak az effajta hagyományokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatott fel. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással (Hobsbawm 1985, 1–14) – így volt hivatott történelmileg legitimálni – mint azt Kárpáti Aurél cikke, Fogarasi Béla és Illés Béla előszava, valamint Pach Zsigmond Pál előadásának részlete jól mutatta – az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról megalkotott kitaláció a 20. századi „szovjet-magyar barátság”-ot.¹³

12 Az 1962-es egyetemi tankönyvben a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár szövetségkötését bemutató rész végén a szerző már csak azzal ábrázolta e kapcsolatot a „szovjet-magyar barátság” előzményeként, hogy a zárómondatban a péteri Oroszországot a Szovjetunióval kapcsolatban a „szocialista” rendszer idején gyakran használt „baráti” jelzővel látta el: „A szabadságharc hátralevő éveiben, a független Magyarország önálló külpolitikájának a baráti [!] Oroszországgal való szoros szövetség adott szilárd alapot” (Heckenast 1962, 366; vö. még: R. Várkonyi 2004, 767).

13 Kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e ez: Illés Béla munkatársai, a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat fiktív elemeinek terjesztői tisztában voltak-e azzal, hogy kitalációként ábrázolnak – ténylegesen megtörtént eseményeként...

Felhasznált irodalom:

- Acsády Ignác (1898). *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.
- Fogarasi Béla (1943. november 30). A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben. *Igaz Szó* 1943/53. p. 3.
- Fogarasi Béla & Illés Béla (1945a). *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest: Magyar-Szovjet Művelődési Társaság.
- Fogarasi Béla & Illés Béla (1945b). Előszó. In Fogarasi Béla & Illés Béla. *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* (pp. 5–7). Budapest: Magyar-Szovjet Művelődési Társaság.
- Heckenast Gusztáv (1953). Függetlenségi harcok a török és a Habsburg-hódítás korában (1526–1711). In Heckenast Gusztáv et al. *A magyar nép története. Rövid áttekintés* (pp. 118–181). H. n.: Művelt Nép Könyvkiadó.
- Heckenast Gusztáv (1962). A kuruc szabadságharcok (1665–1711). In H. Balázs Éva & Makkai László (szerk.). *Magyarország története 1526–1790. A kései feudalizmus korszaka* (pp. 304–388). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hobsbawm, Eric (1985). Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence (szerk.). *The Invention of Tradition* (pp. 1–14). Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- Hóman Bálint (1942). *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő*. Budapest: Athenaeum.
- Illés Béla (1944a. április 25). Pásztortűz a Verhovinán. *Igaz Szó* 1944/17. p. 4.
- Illés Béla (1944b. szeptember 26). Pásztortűzek a Kárpátok ormain. *Magyar Újság* 1944/21. p. 4.
- Illés Béla (1945a. február 6). Rákóczi és az oroszok. *Új Szó* 1945/2. pp. 3–4.
- Illés Béla (1945b. február 10). Orosz tisztok Kossuth Lajosért. *Új Szó* 1945/3. p. 3.
- Illés Béla (1945c). Rákóczi és az oroszok. In Fogarasi Béla & Illés Béla. *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* (pp. 25–30). Budapest: Magyar-Szovjet Művelődési Társaság.
- Illés Béla (1946a. március 29). Ünnepra. *Magyar Rádió* 1946/13. p. 2.
- Illés Béla (1946b. április 4). Április negyedike. *Új Szó* 1946/77. p. 1.
- Illés Béla (1952). *Honfoglalás. I. 1943*. H. n.: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illés Béla (1967). Rákóczi és az oroszok. In Jászberényi József (szerk.). Illés Béla. *Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966* (pp. 309–312). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jepticin, E. (1947. március 15). Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai. *Új Szó* 1947/62. p. 7.
- Kállay Miklós (1942). „Köszöntöm ma Magyarország Kormányzóját!” Rádióköszöntő Kormányzó Urunk születésnapján, 1942. június 18. In *A magyar nép a nagy viharban. Kállay Miklós miniszterelnök kilenc beszéde* (pp. 78–80). Budapest: Athenaeum.
- Kárpáti Aurél (1945. március 27). Rákóczi születésnapja. *Új Szó* 1945/25. p. 2.
- Kosáry Domokos (1951). *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I*. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

- Dr. Márki Sándor (1907). *II. Rákóczi Ferenc. I. 1676–1707*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Dr. Márki Sándor (1913). *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Markó Árpád (1935). II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-ától július 15-éig.) *Hadtörténelmi Közlemények 1935/3–4*. pp. 214–233.
- Pach Zsigmond Pál (1951). *Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc*. Előadás a Pártfőiskolán 1951. március 22-én. Budapest: Szikra.
- Perényi József (1956). II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In Kovács Endre (szerk.). *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* (pp. 52–95). Budapest: „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.
- Péter László (1982). A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In Karátson Endre & Neményi Ninon (szerk.). *Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról* (pp. 147–206). München: Hollandiai Mikes Kelemen Kör.
- R. Várkonyi Ágnes (2004). Befejezetlen történelem. In R. Várkonyi Ágnes & Kis Domokos Dániel (szerk.). *A Rákóczi-szabadságharc* (pp. 717–773). Budapest: Osiris Kiadó.
- Rákóczi és az oroszok (1945. február 25). *Néplap [Debrecen] 1945/44*. p. 4.
- Rákóczi és Kossuth (1943. április 8). *Igaz Szó 1943/20*. p. 2.
- Rákosi Mátyás (1951). Beszámolója. In *A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából* (pp. 13–70). Budapest: Szikra.
- Szajbély Mihály (2005). A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató 2005/1*. pp. 71–79.
- Szekfű Gyula (1943). *Magyar történet. IV*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Thaly Kálmán (szerk.). (1872). *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711)*. Pest: Ráth Mór.
- Wittman Tibor (1951). *Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918*. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- Zsigmond László et al. (1949). *Történelem a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat.